

Els Deslé

Brussel 1968-1995: de politieke constructie van een migrantenprobleem. Een inleiding

“Percées électorales des partis d’extrême droite, relations tendues entre l’Islam et la société, montées de la violence dans des quartiers défavorisés, sont autant de signaux de l’existence d’une malaise”¹.

Dat schreven Pierre Blaise en Albert Martens in 1992 in de inleiding van één van de weinige analyses die tot nog toe werden gewijd aan het Belgische migrantenbeleid, of beter: aan het migrantenbeleid in België².

In België kan er immers geen sprake zijn van één migrantenbeleid. Zowat iedereen heeft er, ten minste sinds enkele jaren, een eigen migrantenbeleid: de federale staat, de Gemeenschappen, het Brussels Gewest, de gemeenten. *Sinds enkele jaren*, want voor pakweg 1989 was het op dat vlak huilen met de pet op. Dat is in ieder geval de overtuiging van zowat alle betrokkenen en commentatoren³, voor zo ver die ten minste niet volhouden dat het in België ook vandaag nog aan enig ernstig migrantenbeleid ontbreekt. De malaise uit het citaat wijten ze dan ook tot op grote hoogte aan precies dat gebrek aan beleid.

In hun werk bewezen Blaise en Martens al dat deze sceptici ongelijk hebben. De politiek en de staat hebben zich, ook voor 1989, wel degelijk met ‘de migranten’ bemoeit, zij het dan op een eerder beperkte schaal, in relatieve stilte, en met weinig eenduidige resultaten.

In de stilte en in de beperktheid van de schaal is, ten laatste sinds 1989, verandering gekomen. Dat zal onder meer blijken uit de onderzoeken die verder in deze bundel worden besproken. De genoemde malaise heeft daar ongetwijfeld iets mee te maken. De drie elementen die in het citaat als aanwijzingen voor het bestaan van een ernstige malaise worden aangehaald, staan inderdaad centraal in het perceptiesysteem van de politieke verantwoordelijken die de voorbije jaren hebben gekozen voor ‘de sprong voorwaarts’ op het vlak van het migrantenbeleid: de electorale opgang van extreem-rechts, het islamitisch fundamentalisme, het stedelijk geweld. Het is mijns inziens in de eerste plaats de groeiende bekommernis in beleidskringen omtrent de evoluties op déze drie terreinen, die verantwoordelijk moet worden geacht voor de schaalvergroting die het migrantenbeleid de voorbije jaren heeft ondergaan, ook al wordt dit beleid *formeel* zelden of nooit vanuit deze thematieken verdedigd en geconcipeerd.

Wellicht ligt hier al een eerste verklaring voor het feit dat de toename van de middelen die voor het migrantenbeleid ter beschikking staan in ieder geval geen evenredige verbetering van de effecten, van de resultaten van dit beleid heeft voortgebracht. Ook daarover bestaat onder de commentatoren, de veldwerkers én de beleidsverantwoordelijken een vrij grote consensus.

Hoe kan men immers een beleid voeren dat *tegelijk* de opgang van extreem-rechts moet tegenhouden, een halt moet toeroepen aan het islamitisch fundamentalisme, én de af en toe oplaaierende woede van sommige (migranten-)jongeren moet bedaren? En dan hebben we nog niet alles gehad. Wanneer we er de teksten op na lezen, blijkt datzelfde migrantenbeleid, eerst en vooral trouwens, te moeten zorgen voor het opheffen van de achterstandssituatie van de migranten en/of van de stadswijken waar de bevolking vooral, maar nooit uitsluitend, uit migranten bestaat. Er wordt ook van verwacht dat het de spanningen tussen autochtonen en allochtonen in België vermindert. En in Brussel komen daar nog enkele heel specifieke bekommernissen bovenop. Het *gewestelijk* migrantenbeleid zou daar (zoals in de andere grootsteden) de toestand van de gemeentefinanciën moeten verbeteren, en het *Vlaams* migrantenbeleid zou er *en passant* een verdere verslechtering van de minderheidspositie van de Vlamingen moeten helpen voorkomen⁴.

Tegenover deze waaier van, al dan niet reële, problemen en bekommernissen van politici, komen de middelen die vandaag voor het migrantenbeleid worden ingezet dan toch weer over als een peulschil, niet meer dan een doekje voor het bloeden...

De complexiteit van de problematiek(en) staat daarenboven in schril contrast met de ogenschijnlijke eenvoud van de 'oplossing', van het officieel geproclameerde einddoel van het totale migrantenbeleid: 'de integratie'.

Over dit einddoel bestaat er, aan 'autochtone' zijde, nochtans een onwaarschijnlijk grote consensus, waarin alle onderdelen van het staatsapparaat, alle traditionele politieke partijen en de quasi totaliteit van de oude en nieuwe sociale bewegingen elkaar vinden. In feite valt alleen extreem-rechts daarbuiten. De consensus is zo groot dat de witte raven die zich dan toch wagen aan een grondige kritiek van de *basispostulaten* van het in dit land gevoerde migrantenbeleid, zich de banbliksems van de 'politiek correcte' goegemeente op de hals halen. Dat is wat Jan Blommaert en Jef Verschueren is overkomen na de publicatie van hun boeken over het Belgische migrantendebat⁵, maar het geldt ook voor de ecologisten die in de Brusselse Hoofdstedelijke Raad geregeld het gewestelijk migrantenbeleid op de korrel nemen⁶. De enige kritiek die blijkbaar door de beugel kan, is diegene die het falen van de ingezette migrantenpolitieken, waarover dus evengoed eensgezindheid bestaat, probeert te verklaren vanuit allerlei 'externe' tekortkomingen: het tekort aan financiële middelen, de versnipperde bevoegdheden, het gebrek aan inzet bij de slechts indirect betrokken beleidsverantwoordelijken, de hete adem in de nek van extreem-rechts, enz.

Dit is toch wel een bijzonder intrigerende vaststelling. Ik vermoed dat er maar zelden in de politieke geschiedenis van België een zo grote eensgezindheid heeft bestaan over de nood aan een bepaalde vorm van beleid (het migrantenbeleid) én over de na te streven doelstelling (de integratie). En toch wil het allemaal niet lukken, ook dat blijkt uit de bijdragen in deze bundel. De conclusies van beide auteurs zijn wat dat betreft niet mals. Alain Meynen benadrukt vooral de zorgwekkende, 'onaangekondigde', effecten van de ingezette migrantenpolitieken, die de Belgische staat verder doen evolueren in de richting van een sterke/autoritaire staat. De bijdrage van Kristel Vandenbrande blijft dicht bij het officiële discours, maar ziet daarin niet weinig sporen van wat ze net geen 'navelstaarderij' noemt: politici en andere verantwoordelijken die vooral bezig zijn met de uitbouw van nieuwe beleidsstructuren, die deze structuren meer en meer als een doel op zich gaan beschouwen, terwijl de reële problemen van Belgen én migranten als het ware aan hen voorbijgaan.

Aan bovenstaande, merkwaardige vaststelling wil ik het vervolg van mijn inleiding ophangen. Ik wil een antwoord zoeken op de vraag waarom de basispostulaten van het Belgisch, het Vlaams en het Brussels migrantenbeleid de voorbije jaren op de quasi onvoorwaardelijke steun hebben kunnen rekenen van (vooral) de progressieve segmenten van de intellectuele middenklasse, daar waar diezelfde intellectuelen en politiek actieve burgers zich bij andere gelegenheden ten eerste bewust hebben getoond van de inefficiëntie, meer zelfs van de vaak contrafinale effecten van deze specifieke vormen van overheidsingrijpen.

Na het lezen van de bijdragen van Alain Meynen en Kristel Vandenbrande in deze bundel, kwam het mij voor dat dit een belangrijke vraag is. Het beantwoorden ervan kan een sleutel, één van de sleutels, opleveren om de impasse te doorbreken waarin het migrantenonderzoek in België, maar ook elders in Europa, de voorbije jaren is terecht gekomen⁷. De al te grote, en al te vanzelfsprekende, beleidsgerichtheid van dit onderzoek en de kritiekloze aanvaarding van het integratieconcept zijn, bijvoorbeeld in Nederland, door meerdere auteurs als belangrijke oorzaken van deze impasse naar voren geschoven⁸.

Maar het beantwoorden van bovenstaande vraag lijkt mij ook vanuit politiek oogpunt nuttig. Wanneer immers blijkt dat de sinds meerdere jaren ingezette migrantenpolitieken niet in staat zijn het groeiende racisme de kop in te drukken, en al evenmin resulteren in een merkbare verbetering van de positie van de migranten die er de doelgroep van zijn, dan kan dat niet zomaar te wijten zijn aan enkele toevallige tekortkomingen in de implementatie van het beleid.

Dan volstaat het niet langer voorstellen uit te werken voor een andere, betere, efficiëntere *toepassing* van het beleid, volgens de lijnen die eerder al waren uitgestippeld. Dan moet *ook* worden gewerkt aan een totaal nieuw politiek project, en dan moet *vooral* worden gezocht naar hefboomen/strategieën om dit project te realiseren, eerder dan te blijven aannemen dat 'goede voorstellen' vroeg of laat wel eens door verlichte beleidsverantwoordelijken in de praktijk zullen worden gebracht. Dat radicaal

nieuw project kan evenwel maar tot stand komen wanneer eerst duidelijk wordt waarom zo'n nieuw project, zo'n nieuwe strategie, tot nog toe *niet* werd uitgewerkt, en waarom de overgrote meerderheid van de politiek bewuste middenklasse in de strijd tegen de verrechtsing en tegen het racisme blijft vasthouden aan de oude recepten, die hun on-deugdelijkheid ondertussen nochtans meer dan bewezen hebben.

Een antwoord geven op deze vragen, veronderstelt een grondige studie van de *genese*, van de historiek, van het actuele migrantenbeleid. Die historiek wordt in wat volgt zowel door Alain Meynen als door Kristel Vandenbrande kort geschetst. Door de aard van hun bijdragen, gebeurt dit vooral vanuit het perspectief van het beleid of de staat zelf. Dit perspectief biedt ons nieuwe inzichten in datgene wat de politieke verantwoordelijken werkelijk nastreven met hun migrantenbeleid, en verklaart ook ten dele waarom dit beleid tot op grote hoogte 'mislukt'. Begrijpen waar de steun voor dit beleid vandaan komt, veronderstelt een enigszins ander perspectief (dat in de bijdrage van Alain Meynen wel eventjes wordt aangeraakt, maar niet echt wordt uitgewerkt): dat van de (progressieve) sociale bewegingen, van Belgen én migranten, die jarenlang voor een 'ernstig migrantenbeleid' hebben gevochten, ook al is het maar zeer ten dele aan hen te danken dat dat er uiteindelijk ook gekomen is...

Dat andere perspectief kan in deze inleiding uiteraard niet grondig worden uitgewerkt. Er is terzake nog heel weinig basisonderzoek verricht: de geschiedenis van de antiracistische strijd in België is bij mijn weten nog niet geschreven. Wat volgt is niet meer dan een eerste schets, als complement bij de artikels die volgen. Die schets steunt, voor wat de concrete 'feiten' betreft, tot op grote hoogte op diezelfde artikels.

1968-1982: de strijd voor verblijfszekerheid en politieke rechten voor gastarbeiders en vreemde studenten

Het is ondertussen een bekend verhaal⁹: na de Tweede Wereldoorlog hebben de Belgische patrooms, met de steun van de Belgische staat, op grote schaal arbeidskrachten gerekruteerd in de mediterrane landen. Van die arbeiders werd verwacht dat ze de tekorten op 'onze' arbeidsmarkt zouden aanvullen, en in feite stond niemand erbij stil wat er met hen zou moeten gebeuren wanneer die tekorten ooit weer zouden verdwijnen.

Hun families werden eerst niet en later mondjesmaat toegelaten, maar niet vooraleer er enige paniek was ontstaan omtrent de veroudering en achteruitgang van de Belgische, autochtone bevolking. Van enige opvang was aanvankelijk nauwelijks sprake, en al helemaal niet van de kant van de Belgische staat. Zelfs het vertrouwd maken met één van de nationale talen werd, van overheidswege, niet nodig geacht.

Kort samengevat: vreemde arbeiders werden beschouwd als één van de 'productiefactoren', een abstracte factor in het ingewikkelde bouwwerk

van de nationale economie, waarmee de plannenmakers in hun evenwichtsmodellen naar believen konden schuiven. Dat het ook *mensen* waren, met eigen verwachtingen, plannen en ambities, werd gemakshalve over het hoofd gezien. Het is de tijd waarin er wel een immigratiebeleid, maar geen migrantenbeleid werd gevoerd. Wat achteraf vooral opvalt, is het naïeve geloof in de absolute regelbaarheid van de migratiestromen, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin, en de korte termijnvisie die daarmee samenhangt.

Wanneer de werkloosheid daalde, ging men actief rekruteren en liet men iedere arbeider die zichzelf aanbood het land binnen. Wanneer de werkloosheid steeg probeerde men de aanwervingen in het buitenland stop te zetten, en de meest kwetsbare vreemdelingen het land uit te zetten (werklozen, vreemdelingen waarvan de papieren niet helemaal in orde waren, enz.). Daarbij werd meestal een amalgaam gemaakt van de vreemde arbeiders, die men geleidelijk aan ‘gastarbeiders’ ging noemen, en andere vreemdelingen waarvan men dacht dat ze niet direct een positieve bijdrage leverden aan de Belgische economie, zoals de ‘vreemde studenten’, een eufemisme voor weinig kapitaalkrachtige studenten uit ontwikkelingslanden.

Die gastarbeiders en vreemde studenten bleken, vooral naar het eind van de jaren '60 toe, echter niet de ‘abstracte productiefactor’ of de ‘te schrappen begrotingspost’ waarvoor de overheid ze tot dan toe had gehouden¹⁰. Ze protesteerden tegen de pogingen om de recessie van 1967-1968 en de crisis van 1974 op hun rug af te wentelen, en vonden daarvoor steun bij allerlei progressieve organisaties, en ook, zij het op een nogal dubbelzinnige manier, bij de vakbonden¹¹. Essentieel hierbij is evenwel dat de strijd voor meer verblijfszekerheid, en die voor politieke rechten die eruit voortvloeide, aansluiting vond bij, deel uitmaakte van, de meer algemene sociale strijd, die in die periode een opvallende opbloei kende: de algemene arbeidersstrijd in het geval van de gastarbeiders, het studentenprotest in de nasleep van mei '68 in het geval van de vreemde studenten.

Twee parallelle evoluties kenmerkten de sociale strijd van de late jaren '60 en de jaren '70.

Enerzijds was er de herontdekking van fundamentele belangentegenstellingen in de ‘kern’ van het welvaarts- en/of consensuskapitalisme, na de relatieve ‘versluiering’ van de gouden jaren '60. Die herontdekking zorgde voor het oplaaieren van de arbeidersstrijd, rond de thematiek van de lonen, maar vooral rond de kwestie van de controle over het arbeidsproces en, iets later, de dreigende afdanking en bedrijfssluitingen¹².

Anderzijds was er de ontdekking van de ‘specifieke groepen’, categorieën waarvoor de verworvenheden van het welvaartskapitalisme blijkbaar in mindere mate golden dan in het abstracte model tot dan toe was aangenomen: in de eerste plaats vrouwen en gastarbeiders, maar ook jongeren die na het uitbreken van de crisis op de arbeidsmarkt kwamen. In hun strijd besteedden deze groepen vooral aandacht aan machtsprocessen, en aan de manier waarop die de verdeling van welvaart en welzijn beïnvloedden. Ze detecteerden die machtsprocessen op de werkplaats,

maar ook en vooral daarbuiten: in het gezin, in de woonomgeving, in het onderwijs.

Beide vormen van sociale strijd, de arbeidersstrijd en de emancipatiestrijd van de 'specifieke groepen', hebben zich lang niet altijd in een gelukkige harmonie met elkaar ontwikkeld, integendeel. De strijd van vrouwen, gastarbeiders en jongeren werd door de mannelijke, autochtone, gevestigde arbeiders niet zelden als een bedreiging van de eigen privileges beschouwd.

Maar er was toch ook sprake van wederzijdse beïnvloeding, en in de praktijk van de strijd werden vaak dwarsverbanden gelegd, zoals in de nasleep van de stakingen van Citroën-Vorst en Michelin-Zuun (1968-1969, verbinding van arbeidersstrijd en antiracistische strijd), en iets eerder al in de staking van FN-Herstal (arbeidersstrijd en vrouwenstrijd).

Daarenboven opereerden binnen zowel de arbeidersbeweging als binnen de 'nieuwe sociale bewegingen' niet onbelangrijke fracties die de link tussen de arbeidersstrijd en de emancipatiestrijd ook principieel en/of theoretisch probeerden te onderbouwen¹³. Ik denk dan aan de femsocbeweging ('feminisme-socialisme'), aan de radicale jongerenbewegingen, aan de migrantenorganisaties die, samen met de vakbonden, in 1977 'Objectief 1982' lanceerden, de actie voor gemeentelijk stemrecht voor migranten naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 toe.

Daarnaast waren er, altijd al in de meerderheid, de fracties die vasthielden aan het traditioneel-hegemonisch strijd- en vooral overlegmodel (in de arbeidersbeweging), en diegene die afstevenden op de verzelfstandiging van de emancipatiestrijd (in de nieuwe sociale bewegingen). Tegen de achtergrond van de neergang van de arbeidersstrijd in de jaren '80, zouden deze fracties de onbetwiste bovenhand halen. Voorlopig echter was er toch sprake van een zeker samenspel, dat in veel gevallen een bijzonder radicale eisenbundel opleverde. In het geval van de gastarbeiders/vreemde studenten kwam die neer op de vraag naar gelijke rechten voor de toekomst, en de eis de gevolgen van jarenlange ongelijke behandeling voor eens en altijd de wereld uit te helpen.

Met die eisen trokken de actievoerders, logischerwijze, ook naar de overheid, waar ze toch wel enig gehoor vonden, vooral aan Vlaamse zijde, bij enkele beleidsverantwoordelijken met banden met de christelijke arbeidersbeweging (Rita Steyaert, later Jan Lenssens). Nadat Vic Anciaux (Volksunie) in 1978 de stilte had doorbroken, schreef Rita Steyaert in 1981 het eerste uitgewerkte voorstel voor een (ondertussen Vlaams) gecoördineerd migrantenbeleid¹⁴. In de regeringsverklaringen van Martens I tot en met III (april 1979 - oktober '80) werd bovendien de toekenning van stemrecht voor migranten bij gemeenteraadsverkiezingen in het vooruitzicht gesteld.

Rita Steyaert had bij het uitwerken van haar nota niet weinig invloed ondergaan vanuit wat later 'het veld' zou gaan heten: kringen van sociale werkers die zich, in afwezigheid van het beleid, waren gaan bezighouden met de belangenverdediging van de gastarbeiders en hun families, en met het opzetten van de nodige onthaalstructuren. Een deel van die onthaal-

structuren kon vanaf het midden van de jaren '70 rekenen op overheids-subsidies, en onderging als gevolg daarvan een zekere professionalisering.

De sociale werkers in de onthaalstructuren baseerden hun werking toendertijd op inzichten afkomstig uit het 'opbouwwerk'¹⁵, een andere nieuwigheid die eind jaren '60 - begin jaren '70 opgang maakte.

Dit is een belangrijke gegeven, omdat de ontwikkeling van het opbouwwerk zeer nauw verweven is met de strijd van de nieuwe sociale bewegingen. Zoals de nieuwe sociale bewegingen de specifieke groepen ontdekten, zo ontdekten de opbouwwerkers wat we 'de rand' van het welvaartskapitalisme zouden kunnen noemen. De eersten merkten dat de verworvenheden van dat welvaartskapitalisme niet gelijk verdeeld waren, de laatsten kwamen tot de bevinding dat er posities bestonden waar die verworvenheden helemaal niet waren doorgedrongen: waar de democratisering van het onderwijs geen effect had, waar van sociale promotie geen sprake was, waar zelfs in elementaire levensbehoeften, zoals degelijke huisvesting, niet werd voorzien. Kortom, ze ontdekten de 'nieuwe armoede', en wat meer is, ze kwamen tot de bevinding dat leden van de specifieke groepen daar vaker dan de gemiddelde Belg in terecht kwamen.

In hun 'gevecht' met die nieuwe armoede, ondergingen ze een evolutie die grotendeels parallel liep met die in de nieuwe sociale bewegingen.

Oorspronkelijk bestond er een vrij sterke radicale stroming, die de rand van het kapitalisme beschouwde als een integraal onderdeel van het geheel. Het bestaan van de nieuwe armoede werd door hen beschouwd als de ultieme uitloper van de tegenstellingen die het kapitalisme, ondanks alle amenderingen door de welvaartsstaat, bleven kenmerken. Ze verbonden de strijd tegen de nieuwe armoede, vooral in theorie, met de strijd tegen de ongelijkheid *tout court* (de strijd tegen de schoolse mislukkingen bijvoorbeeld, met de strijd voor een 'echte' democratisering van het onderwijs, enz.).

In de praktijk echter zou de stroming die de 'nieuwe armoede' als een wereld op zich beschouwde, zeer snel de bovenhand halen¹⁶. In de plaats van de onoverzichtelijke strijd tegen de grote structuren, kwamen de geduldige pogingen om de individuen en groepen die in de wereld van de nieuwe armoede gevangen zaten, uit die wereld weg te halen, om ze te *integreren* in de 'reguliere' samenleving. De centrale vraag was niet langer waarom die samenleving armoede *voortbracht*, maar wel waarom bepaalde mensen wel en andere niet in die armoede terecht kwamen, en welke mechanismen verantwoordelijk waren voor het *bestendigen* van *hun* armoede. Op beide vragen bleken zowel algemene antwoorden mogelijk (lage scholingsgraad, weinig stimulerende leefomgeving), als meer specifieke antwoorden per deelcategorie: gebrek aan werkervaring (bij langdurig werklozen), onaangepaste huisvesting (bij grote gezinnen), tekort aan betaalbare kinderopvang (bij alleenstaande vrouwen), enz. Samengenomen bevestigden deze antwoorden een praktijk die meer en meer geconcentreerd raakte op de 'probleemwijk' (waarbinnen het algemeen leefklimaat moest worden verbeterd) en die zich anderzijds, binnen die wijk, steeds nadrukkelijker tot de onderscheiden 'doelgroepen' ging

richten. De gastarbeiders en hun families, die nu meer en meer 'migranten' werden genoemd, werden er daar één van.

Samengevat: de sociale strijd van de jaren '70 had sommige beleidsverantwoordelijken, met enige vertraging, overtuigd van de noodzaak 'iets' te doen voor migranten; de sociale werkers toonden een weg waarlangs dit, zonder veel gevaar voor de bestaande orde, kon gebeuren: de armoedebestrijding, die even later de kansarmoedebestrijding zou worden. En samen met het kanaal, leverden ze ook het jargon, dat al snel een eigen leven zou gaan leiden: dat van de integratie van de migranten in de Belgische samenleving.

1982-1989: de fragmentering en neergang van de sociale strijd en de groeiende problematisering van de aanwezigheid van migranten

1982 betekent een keerpunt in de sociale krachtsverhoudingen in België¹⁷. Met het aantreden van de regering Martens V werd een neo-liberaal offensief ingezet, dat de tot dan toe erg strijdbare arbeidersbeweging eerst in het defensief zou dringen, en vervolgens grotendeels zou paralyseren. Dit had zo zijn gevolgen voor zowel de antiracistische strijd, als voor het migrantenbeleid.

Vanaf 1982 kon de reeds aanwezige problematiseringstendens ten overstaan van migranten zich ten volle doorzetten¹⁸.

In de periode waarin de immigratiestop van 1974 werd voorbereid, hadden de aanvallen op de rechten van de gastarbeiders vanuit het staatsapparaat, de zichtbaarheid van de categorie in de Belgische samenleving reeds ernstig verhoogd. Het verzet tegen deze aanvallen en de daarmee verbonden strijd voor gelijke rechten, hadden, ongewild, een vergelijkbaar effect gesorteerd.

De tendentiële loskoppeling van de 'migrantenstrijd' van de 'arbeidersstrijd' naar het eind van de jaren '70 toe, en de daarop volgende neergang van de sociale strijd vanaf 1982, zouden het mogelijk maken deze categorie als collectiviteit buiten de reguliere samenleving te plaatsen, waar ze als schietschijf kon gaan dienen voor allerlei soorten van ontevreden: middenstanders die hun klandizie zagen teruglopen, gepensioneerden die hun woonomgeving zagen verkommeren, arbeiders die zich verraden voelden door hun traditionele partij, enz.

Vooraf in het Brusselse speelden lokale politici enthousiast in op de mogelijkheid om de groeiende ontevredenheid op de rug van de migranten, de 'buitenstaanders', af te wentelen.

De stap van 'de problemen van de migranten', naar 'de problemen die de aanwezigheid van migranten in onze samenleving veroorzaken', was er snel gezet.

In 1971 heette het nog dat "*la situation des travailleurs étrangers dans notre pays est venue progressivement en surface, au point d'apparaître dés-*

ormais comme un problème social. Cela signifie que la société a sous-estimé une situation de misère et qu'elle est devenue consciente que cette situation peut être améliorée"¹⁹.

In 1979 richtte burgemeester Roger Nols zich in een 'Appel aux immigrés' in de gemeentelijke infokrant *Info Schaerbeek* tot de plaatselijke migrantenbevolking. In die oproep suggereerde hij, zonder dat echt letterlijk te zeggen, dat zij als gemeenschap verantwoordelijk waren voor de toenemende onveiligheid en de achteruitgang van het leefklimaat in zijn gemeente.

Bij de actualisering van de regeringsverklaring in maart 1983 werden maatregelen aangekondigd die,

*"vu l'acquité des problèmes qui se posent dans certaines communes, y limiteront les nouvelles inscriptions d'étrangers hors CEE"*²⁰.

Die maatregelen zouden in 1985 werkelijkheid worden, toen de eerste toepassingsbesluiten van het beruchte artikel 18bis uit de wet 'Gol' in het Brusselse van kracht werden.

Ook deze keer kwam er reactie, maar die reactie verschilde op meerdere punten van die in de late jaren '60 en het grootste deel van de jaren '70.

Om te beginnen ging ze vooral uit van de ondertussen verzelfstandigde antiracistische beweging: het MRAX (Mouvement contre le racisme et la xénophobie), het Antifascistisch Front van Schaerbeek, enz. Dat waren (en zijn) in essentie middenklasse-bewegingen, die wel enkele niet-Belgen in hun rangen telden, maar heel weinig uit de categorieën die *rechtstreeks* door het nieuwe anti-migrantenklimaat werden getroffen. In de antiracistische beweging waren vooral jongeren actief en intellectuelen, die weinig of geen banden hadden met de traditionele Belgische zuilorganisaties, maar des te meer met verenigingen van bijvoorbeeld progressieve advocaten en zorgenverstrekkers, met de Liga voor de rechten van de mens, enz.

Verder werd door deze 'nieuwe sociale beweging' *in de praktijk* niet zo zeer gevochten *voor* nieuwe rechten voor migranten, dan wel *tegen* bepaalde politici en politieke partijen die de positie van die migranten al te openlijk bedreigden (in eerste instantie tegen Nols, die in 1984 Jean-Marie Le Pen ontving op zijn stadhuis, en tegen Gol, de auteur van de 18bis-wet van datzelfde jaar). Enerzijds maakte dit een radicalisering van de standpunten mogelijk en het opentrekken van de strijd tot een strijd tegen fascisme en verrechtsing in het algemeen. Anderzijds liet dit ook toe te vergeten wat de actievoerders uit de periode 1967-1974 onmogelijk over het hoofd konden zien, namelijk dat ook de Belgische staat in zijn 'gewone', zijn 'centrum'-gedaante uit het Keynesiaanse tijdperk, niet bepaald 'migrant-vriendelijk' was gebleken.

Van enige interactie tussen de antiracistische strijd en de (tanende) arbeidersstrijd ten slotte, was nu helemaal geen sprake meer, ondanks het vaak radicaal antikapitalistisch discours van de antiracistische beweging.

Dat laatste betekent echter niet dat de vakbonden, als organisaties, in de (nieuwe) antiracistische strijd geen rol speelden, integendeel²¹. Voor de vakbonden, en in de eerste plaats voor het ABVV, maakte de antiracistische strijd een integraal deel uit van de strijd tegen de verrechtsing in het algemeen, en tegen de rechtse regering Martens-Gol in het bijzonder.

Maar de manier waarop de vakbeweging zich in de antiracistische strijd engageerde verschilde vrij radicaal van die op het einde van de jaren '60. Toen had de eisenstrijd van de gastarbeiders, die zo goed als altijd buiten de vakbeweging om tot stand kwam, de vakbondsbureaucratie als het ware verplicht haar structuren meer dan vroeger voor die gastarbeiders open te stellen en een deel van hun eisen te integreren in haar eigen globale eisenpakket²². In de tweede helft van de jaren '70 doofde dit elan geleidelijk aan uit, behalve wellicht in het Brusselse, waar men op het gewestelijk ABVV-congres in '84 nog uitgebreid inging op de kwestie van de 'gelijke rechten', in een nota genaamd 'voor een positieve integratiebeleid der gastarbeiders'²³.

Deze nota is overigens één van de weinige mij bekende teksten waarin de antiracistische strijd echt consequent gekoppeld werd aan een breed syndicaal project. In de meeste andere en vooral latere vakbondsteksten werd het burgerlijk-democratisch antiracistisch discours gewoon overgenomen, voorzien van een abstracte syndicale retoriek. Die retoriek veroordeelde de rechtse aanvallen op de migranten als een aanval van het patronaat op de zwakste schakel binnen de arbeidersklasse²⁴, riep op tot klassesolidariteit, maar gaf nergens concreet aan hoe het integreren van de eisenstrijd van de migranten in de globale arbeidersstrijd, de positie van de arbeidersklasse als geheel daadwerkelijk kon versterken.

Integendeel, in hun goed bedoelde pogingen om de extreem-rechtse argumenten tegen de migranten te ontkrachten, versterkten de vakbonden in feite het beeld van de migranten als willoze 'slachtoffers' van het mondiale kapitalisme, die de hulp en de solidariteit van de Belgische arbeiders nodig hadden om zich uit hun achterstandspositie te bevrijden²⁵. Die retoriek had nog enige kans op succes binnen de christelijke arbeidersbeweging, waar een soort van algemeen-humanitaire ethiek de syndicale actie altijd al had begeleid, maar binnen de socialistische arbeidersbeweging zou, vooral na 1989, pijnlijk duidelijk worden dat 'medelijden' geen goede basis was voor de gevraagde klassesolidariteit.

Ondertussen gebeurde weinig of niets om de positie van de migranten daadwerkelijk te verbeteren. De enigen die daar alert voor bleven waren de sociale werkers in de begeleidingsdiensten, die aan Vlaamse zijde in 1984 officieel erkend waren geworden als categoriale diensten voor de uitvoering van het migrantenbeleid. Aan Franstalige zijde kwam het nooit tot een dergelijke erkenning²⁶. Wellicht was dit tot op grote hoogte aan het toeval te wijten. Aan Vlaamse zijde zorgde Rita Steyaert (die onder de regering Martens V verantwoordelijk werd voor het Vlaams welzijnsbeleid) in ieder geval voor een beperkte continuïteit in het migrantenbeleid, waarvoor voor het overige ook hier nog zeer weinig aandacht bestond.

Wanneer aan het eind van de jaren '80 de 'migrantenproblematiek' plots weer vooraan op de (nationale) politieke agenda kwam te staan, zou deze toevalligheid mede verantwoordelijk worden voor de verschillende wegen die de Vlaamse en de Franstalige Gemeenschappen voortaan zouden bewandelen (veel meer in ieder geval dan enige 'spontane' neiging in het ene dan wel het andere landsdeel om aan te sluiten bij de Latijnse, resp. Angelsaksische traditie inzake migrantenbeleid, zoals dat in de literatuur meestal wordt voorgesteld).

Dank zij de officiële erkenning, en ook wel de manier waarop de 'migrantenproblematiek' zich in Vlaanderen stelde (zie verder), konden de Vlaamse begeleidingsdiensten, de latere integratiecentra, een veel grotere invloed uitoefenen op het beleid dan hun tegenhangers in het Franstalige landsgedeelte.

Die begeleidingsdiensten nu, waren in de loop van de jaren '80 steeds luidker gaan roepen om een 'ernstig migrantenbeleid', een beleid dat hun aan het eind van de jaren '70 min of meer was beloofd geworden, maar dat er ten gevolge van het rechtse offensief van de jaren '80, nooit was gekomen.

In hun pogingen om hun zaak te verdedigen, hebben de begeleidingsdiensten, gesteund door een aantal wetenschappers, een heus doemscenario ontwikkeld: als er niet dringend iets werd gedaan aan de achterstandssituatie van de migranten, dan zou er, vooral in de grote steden een zeer explosieve situatie ontstaan²⁷. In hun ogen kon die explosieve situatie twee vormen aannemen: de migranten zelf konden in hun wanhoop overgaan tot niet te controleren gewelddaden (naar analogie met de zwarten in de Angelsaksische wereld), maar er zouden ook los daarvan grote spanningen kunnen ontstaan tussen de migranten enerzijds en de autochtonen anderzijds.

De enige manier om een dergelijke explosie alsnog te voorkomen, zo argumenteerden zij, bestond in het versneld op de sporen zetten van een beleid dat de algemene achterstandssituatie van de migrantenbevolking eindelijk ongedaan zou maken.

1989-heden: de legitimiteitscrisis van de staat, het integratiebeleid en het groeiende racisme

Vanaf 1989 ging het er meer en meer naar uitzien dat het hierboven beschreven doemscenario werkelijkheid zou worden. Met de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 was extreem-rechts, vooral in Vlaanderen, begonnen aan een niet te stuiten electorale opgang.

De uitbreiding van het electoraal succes van extreem-rechts van haar traditionele kleinburgerlijke basis tot niet onaanzienlijke delen van de arbeidersklasse, is een bijzonder complex fenomeen dat nog heel wat onderzoek vergt. Feit is in ieder geval dat dit succes zich afspeelt tegen de achtergrond van een ernstige legitimiteitscrisis van de staat en de politiek in het algemeen, en de sociaal-democratie in het bijzonder²⁸. Maar

feit is ook dat extreem-rechts erin slaagt het populaire ongenoegen te kanaliseren met behulp van een propagandamachine die vooral de thema's vreemdelingen en (on)veiligheid bespeelt.

In hun verkiezingsverklaringen verwijzen de meeste specialisten dan ook in eerste instantie naar de handige manier waarop met name het Vlaams Blok inspeelt op latente en openlijke spanningen tussen autochtone en allochtone bewoners van vervallen stadsbuurten²⁹.

Het is in de eerste plaats de schrik voor verdere successen van extreem-rechts die ervoor heeft gezorgd dat Minister Lenssens in 1989 in de Vlaamse Raad een meerderheid vond voor het goedkeuren van zijn sinds geruime tijd voorbereide 'migrantennota', en *mutatis mutandis* kan hetzelfde worden gezegd voor de aanstelling van een Koninklijk Commissaris voor het Migrantenbeleid door de federale regering in datzelfde jaar.

Een nadere blik op het eerste rapport van het Koninklijk Commissariaat (voortaan KCM) en op de nota Lenssens³⁰ is bijzonder verhelderend voor de grote verwarring waarin de Belgische staat en de Vlaamse deelstaat aan hun nieuwe opdracht, het uittekenen van een migranten- of integratiebeleid, zijn begonnen.

Deze beide documenten hebben heel wat met elkaar gemeen. Ze vertrekken van 'een migrantenproblematiek', die reeds jaren zou bestaan, maar waaraan tot nog toe al te weinig is gedaan. In die situatie van inertie willen ze verandering brengen, met behulp van een beleid dat als einddoel heeft 'de integratie in een multiculturele samenleving'. Tot zo ver de algemene teneur. Maar de gelijkenissen zijn toch wel het grootste, daar waar beide documenten min of meer concreet worden. Dan blijkt immers waar de auteurs, noodgedwongen, de mosterd zijn gaan halen. In de praktijk immers stellen ze allebei maatregelen voor uit het arsenaal van de (kans)armoedebestrijding, de algemene kansarmoedebestrijding van het opbouwwerk, en het specifieke 'gelijke kansen'-beleid van de begeleidingsdiensten. Daar immers bevonden zich, aan het eind van de jaren '80, de enigen die zich sinds geruime tijd met de problemen van de migranten hadden bezighouden, en die ter ondersteuning van hun werk de hulp hadden ingeroepen van de wetenschappelijke wereld (cfr. het reeds meermaals geciteerde *Witboek*).

De voorgestelde maatregelen moesten bijgevolg verhelpen aan wat in beide documenten als een belangrijk probleem wordt gedetecteerd: de achterstand en achterstelling van migranten. Maar in beide gevallen gaat het om één van de problemen, naast een reeks andere, die er in de algemene 'motivering' voor het beleid duidelijk aan voorafgaan. De nota Lenssens bijvoorbeeld vertrekt vanuit de breed uitgesponnen constatering dat er véél migranten zijn, dat er vooral veel jongeren zijn, en dat ze geconcentreerd wonen. In de tweede plaats wordt gewezen op de 'publieke opinie' die gevoelig is geworden voor 'het probleem', en pas in de derde plaats komt dan de achterstandssituatie. In de rapporten van het KCM heet 'het probleem' dan weer in de allereerste plaats een samenlevingsprobleem te zijn.

We mogen redelijkerwijs aannemen dat voor de opties van het KCM en de nota Lenssens een meerderheid is gevonden, omdat nogal wat politieke verantwoordelijken niet zo onmiddellijk een *andere* manier zagen om 'de publieke opinie gerust te stellen' of om 'het samenlevingsprobleem op te lossen'. Maar wat het verband tussen één en ander precies was, was (en is) voor niemand duidelijk. De voorstellen werden dus aangenomen, maar het animo was niet erg groot, en zakte zelfs terug onder nul toen andere wetenschappers gingen waarschuwen dat al te openlijke positieve maatregelen ten overstaan van migranten, de ontevredenheid bij de autochtone bevolking wel eens zouden kunnen doen toenemen³¹.

De (Vlaamse) sociale werkers en wetenschappers die eindelijk ondersteuning vonden voor (een deel van) hun voorstellen bij een aantal beleidsmensen, konden logischerwijze alleen maar juichen, ... tot ze merkten dat 'het er weer niet van kwam'.

In Brussel lag de situatie enigszins anders. Daar leek de tweede versie van het 'doemscenario' eerder werkelijkheid te worden, ook al was er ook daar sprake van een geleidelijke electorale doorbraak van extreem-rechts. Het echte startschot voor een eigen migrantenbeleid, ondersteund door een initiatief van de federale overheid, kwam er na de zogenaamde 'migrantenrellen' van mei 1991. Die rellen bevorderden het operationeel worden van het ook hier al eerder voorbereide 'Fonds Picqué' en leidden rechtstreeks tot de oprichting van het federale 'Impulsfonds voor het migrantenbeleid'.

De terminologie van het Fonds Picqué verschilt nogal van die van de federale en Vlaamse initiatieven, maar in de praktijk blijkt de afstand minder groot te zijn dan verwacht³². Waar het in het ene geval om '(kans)armoede' gaat, spreekt de andere van '*exclusion sociale*'; het 'beleid van gelijke kansen' heet in Brussel dan weer '*une politique d'insertion sociale*'.

Wat al deze politieken echter vooral met elkaar gemeen hebben, is dat ze zich richten tot een wereld, die ze nadrukkelijk buiten de gewone, reguliere maatschappij situeren. Bekeken vanuit de Belgische staat (op al zijn niveaus), is dat ook logisch: het is de wereld waarover die staat de controle grotendeels verloren heeft³³. In die wereld leven mensen die zich 'verraden' voelen door 'de politiek': Belgen en migranten die de grootste slachtoffers zijn van de aan de gang zijnde herstructurering van de wereldeconomie, en die tegelijk merken dat 'anderen', waaronder hun politieke verkozenen, daar alleen maar rijker en beter bij worden. Van diegenen die over politieke rechten beschikken (de Belgen dus), is een flink deel geneigd te stemmen voor de extreem-rechtse partijen van de 'anti-politiek'. De migranten die over geen formele politieke rechten beschikken, kiezen voor andere actiemiddelen: straatrevoltes, soms ook (maar veel minder vaak dan doorgaans wordt aangenomen) voor het godsdienstig integrisme.

De echte inzet van het migrantenbeleid, zoals dat na 1989 tot ontwikkeling is gekomen, is mijns inziens dan ook het herwinnen van de controle door de staat over deze twee bevolkingscategorieën. Dat is niet het

gevolg van één of ander duister complot, noch van de leugenachtigheid van de politici. Dat is gewoon het gevolg van het feit dat politieke verantwoordelijken nu eenmaal reageren op acute problemen, in de eerste plaats op acute bedreigingen van de openbare orde: in Vlaanderen hebben de politici van de meerderheid die bedreiging in eerste instantie gezien in de electorale opkomst van het Vlaams Blok, in Brussel in de revoltes van de (migranten)jongeren. Dat verklaart tot op grote hoogte de verschillen in 'terminologie', én de grotendeels gelijklopende praktijk, van het overheidsoptreden.

Met de 'integratie in de multiculturele samenleving', en de interpretatie die die integratie sinds het KCM heeft gekregen, richten de beleidsverantwoordelijken in Vlaanderen zich, ook al wordt dat niet met zoveel woorden gezegd, in eerste instantie tot de actuele en potentiële kiezers van het Vlaams Blok, die ze op die manier willen 'geruststellen'. Met hun '*insertion sociale*', die ook daar overigens wel eens gewoon 'integratie' wordt genoemd, en met de nadruk op de '*cohabitation*', richten hun Brusselse collega's zich veeleer tot de (migranten)jongeren, die ze ervan willen overtuigen dat ze niet helemaal aan hun lot worden overgelaten.

Geen van beide discours heeft echter het succes dat ervan verwacht wordt, ook niet datgene dat de meerderheid van de politici voor ogen hebben: het herwinnen van hun greep op een niet onbelangrijk deel van de bevolking.

Dat discours immers komt niet tegemoet aan de verzuchtingen van de migranten (die meer rechten willen, een degelijk inkomen en een 'waardige' toekomst), maar ook niet aan die van het deel van de autochtone bevolking dat de aanhang van extreem-rechts dreigt te versterken (waarvan de verwachtingen, voor zichzelf dan, in feite niet wezenlijk verschillen van die van de migranten).

Blijft dan de vraag waarom de sociale werkers, de progressieve intellectuelen, en de politici ter linkerkant (met inbegrip van de eigenlijke ontwerpers van het migrantenbeleid) in zo sterke mate overtuigd blijven van de noodzaak van een 'migrantenbeleid', dat zich expliciet in het teken van de 'integratie' stelt.

Uiteraard is er het defensieve klimaat waarin dit beleid tot stand komt. Integratie is een bijzonder vage term, waaraan iedereen min of meer een eigen inhoud kan geven. Wat de verschillende definities evenwel gemeen hebben, is dat ze de werkelijkheid van de immigratie aanvaarden en positief willen waarderen, tegenover de rechtse aanvallen die die werkelijkheid willen ontkennen en/of ongedaan maken.

Vervolgens is er de interne geschiedenis van het migrantenbeleid, die hierboven min of meer werd geschetst. Die geschiedenis heeft het mogelijk gemaakt dat het recent ontwikkelde migrantenbeleid, in ieder geval voor wat het discours betreft, ten dele tegemoet komt aan de eisen die in een andere conjunctuur tot ontwikkeling kwamen. Wat vooral de sociale werkers en wetenschappers echter onderschat hebben, is de mogelijkheid dat de door hen ontwikkelde concepten en doelstellingen, onder gewijzigde krachtsverhoudingen, een nieuwe inhoud zouden krijgen, met onver-

wachte effecten naar de samenleving toe. Van 'integratie' als 'recht op volwaardige deelname aan alle aspecten van de samenleving', is het *dominante* discours geëvolueerd naar 'integratie' als 'een kwestie van geven en nemen', waarbij het geven overduidelijk geacht wordt te komen van de politiek-zwakste partij in het debat, de migranten.

Ten slotte is die hele evolutie mogelijk gebleken, door de evolutie die de sociale strijd in het voorbije decennium heeft ondergaan, een evolutie in de zin van een toenemende fragmentering (op allerlei niveaus van de strijd) en een algemene achteruitgang. Dit heeft het uiteindelijk mogelijk gemaakt een beleid te ontwikkelen *in naam van de migranten*, dat maar in zeer beperkte mate aan de reële verzuchtingen van die migranten tegemoet komt, en dat de 'ontgoochelde' Belgen alleen maar dreigt te stijven in hun eerdere overtuigingen, zonder dat voor hen een reëel alternatief wordt aangedragen. Die Belgen zien dat er onder de noemer 'migrantenbeleid' van alles voor de migranten wordt ondernomen, maar ook dat dat weinig of niets verandert aan de ondergeschikte maatschappelijke positie van de migranten als groep. Aan de andere kant ontstaat de (grotendeels terechte) indruk dat niemand aan hun problemen tegemoet komt. Integendeel, het multiculturele discours lijkt vooral *tegen* hen gericht, zij die in tegenstelling tot de burgerlijke goegemeente *niet* zouden kunnen leven met culturele verschillen.

Het zal duidelijk zijn dat het doorbreken van deze dodelijke logica, veel meer veronderstelt dan oproepen tot tolerantie en het bevorderen van de multiculturele samenleving, hoe goedbedoeld en sympathiek deze oproepen ook mogen zijn. Wat veel dringender is, is de ontwikkeling van een eisenplatform dat vertrekt vanuit de *rechten* van diegenen, Belgen en migranten, die door de huidige politiek van herstructureringen steeds nadrukkelijker naar de rand van de samenleving worden verwezen. Alleen een dergelijk eisenplatform kan opnieuw een strijdbare beweging doen ontstaan, die een tegendruk kan vormen tegen de groeiende polarisering van de samenleving rond de as 'Belgen-migranten'. Diegenen, zowel binnen als buiten het beleid, die het racisme en de verrechtsing écht willen bekampen, kunnen met het bestaan van een dergelijke (kritische) beweging alleen maar hun voordeel doen. Dat heeft de strijd op het einde van de jaren '60 en een groot deel van de jaren '70 bewezen.

Noten

- ¹ P. Blaise & A. Martens, 'Des immigrés à intégrer. Choix politiques et modalités institutionnelles', *Courrier hebdomadaire du CRISP n° 1358-1359*, Brussel, 1992, p. 3.
- ² Kort daarna schreef A. Rea een artikel 'La construction de la politique d'intégration des populations d'origine étrangère en Belgique', in: M. Martiniello & M. Poncelet (eds), *Migrations et minorités ethniques dans l'espace européen*, Brussel, 1993, pp. 143-166. Eind 1994 verscheen een themanummer van *Panopticon. Tijdschrift voor strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk* dat grotendeels aan deze thematiek gewijd was ('Vreemdelingen. Over kansengelijkheid, racismebestrijding, vrijheidsberoving en onvei-

- ligheidsgevoelens'). In 1996 publiceerde HIVA-Leuven *Het Vlaamse migrantenbeleid (1991-1994). Van minder-heden naar meer toekomst?* van O. Vanmechelen. En net voor het verschijnen van deze bundel, was er *La Belgique et ses immigrés. Les politiques manquées*, in de reeks POL-HIS. Daarvoor voerde F. Dassetto het enige mij bekende onderzoek uit naar de lokale migrantenpolitiek: *Immigrés et communes. Equilibres difficiles. Le cas de Saint-Josse-ten-noode* (in de reeks Sybidi, nr. 12 uit 1991).
- ³ Een eerste nadrukkelijke aanklacht tegen deze situatie kwam er in 1986, met het *Witboek integratiebeleid inzake migranten in Vlaanderen-België*, onder redactie van V. Hobin en F. Moulaert.
 - ⁴ Cfr. vooral de tweede bijdrage van K. Vandenbrande in deze bundel.
 - ⁵ J. Blommaert en J. Verschuere, *Het Belgische migrantendebat. De pragmatiek van de abnormalisering*, Antwerpen, 1992; en *Ibidem, Antiracisme*, Antwerpen, 1994. Uiteraard is op deze beide werken kritiek mogelijk (en wenselijk), maar de energie waarmee vooral de stellingen uit het eerste werk hier te lande bestreden zijn geworden, staat toch wel buiten elke verhouding met de inhoud ervan. Die inhoud gaat overigens nog lang niet zo ver als de vergelijkbare kritiek van iemand als P.-A. Taguieff op het migrantendebat/-beleid in Frankrijk, of als bepaalde linkse kritieken op het 'multiraciaal' beleid in Groot-Brittannië.
 - ⁶ Zie bijvoorbeeld de wel erg emotionele reactie van Ch. Picqué op de interpellatie van A. Drouart van mei 1992, *in extenso* weergegeven in de bijdrage van A. Meynen in deze bundel.
 - ⁷ Cfr. de dringende vraag van, onder meer, M. Martiniello naar wat hij, in navolging van Bourdieu, een 'epistemologische breuk' in het migrantenonderzoek noemt, in 'Problemen bij het opstarten van een nieuwe wetenschap. De sociologie van de migratieprocessen en de etnische relaties', in: E. Deslé, R. Lesthaeghe & E. Witte, *Denken over migranten in Europa*, Brussel, 1993, p. 89 (Balansreeks nr. 2).
 - ⁸ J. Rath gaf reeds in 1991 een overzicht van deze Nederlandse kritieken in zijn proefschrift, *Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden'*, pp. 23-40.
 - ⁹ Dat verhaal werd een eerste keer opgetekend door Albert Martens, in zijn proefschrift *25 jaar wegwerparbeiders. Het Belgische immigratiebeleid na 1945*, Leuven, 1973.
 - ¹⁰ Dit onderdeel loopt grotendeels parallel met het artikel van Andrea Rea, 'Mouvements sociaux, partis et intégration', in: *La Belgique et ses immigrés. Les politiques manquées*, Brussel, 1997, pp. 47-71, meer bepaald 47-55 (reeks POL-HIS).
 - ¹¹ Dubbelzinnig, omdat de vakbonden bij het eerste teken van de recessie begonnen aan te dringen op een immigratiestop. Ze hebben wel de acties voor verblijfszekerheid voor de reeds aanwezige gastarbeiders, enigszins schoorvoetend, ondersteund. Zie vooral K. Pitomvils, *Het ABVV, internationale arbeidsmigraties en 'gastarbeiders' in de periode 1960-1974: internationalisme of nationale verdediging?* (VUB-Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel, 1996, reeks niet-gepubliceerde eindrapporten van de IUAP-37), pp. 20-22 en 25-26. Voor de christelijke vakbond: M. Aerts & A. Martens, *Gastarbeider: lotgenoot of landgenoot?*, Leuven, 1976, p. 49 e.v.
 - ¹² Zie de bijdrage van A. Meynen in E. Witte m.m.v. J. Craeybeckx & A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 1990, pp. 298-319.
 - ¹³ Een goede bron voor de studie van deze fracties, meer bepaald binnen de socialistische vakbond, is René De Schutter, 'Dix ans de textes à l'intérieur du syndicat. Sélection de textes de la régionale FGTB de Bruxelles-Hal-Vilvorde de fin 1966 à mi-1977', *contradictions*, 1978, 18.
 - ¹⁴ Zie V. Anciaux, *Nota aan de Ministerraad: betreft het Beleid inzake Immigratie*, 5 mei 1978, en R. Steyaert, *Voorstel tot migrantenbeleid. Ontwerp beleidsnota*, 1981. Tussen beide teksten door was het integratiebeleid formeel een bevoegdheid geworden van de Gemeenschappen (bijzondere wet van 8 augustus 1980).
 - ¹⁵ Het was overigens ook vanuit het 'opbouwwerk' dat de eerste, beperkte, subsidiestroom op gang kwam. Zie in dit verband L. Michiels, L. Van Loock, T. Wouters, 'Migranten en opbouwwerk', *Bareel*, 5de jrg, 1982, 17, pp. 7-15.
 - ¹⁶ Zie in dat verband J. Vrancken, 'Het armoedebeleid in België en Vlaanderen', *Bareel*, 13de jrg, 1992, 52, pp. 9-13.

- ¹⁷ Cfr. A. Meynen, 'Crisis, sterke staat en fasciseringsprocessen. Enkele conclusies uit de recente ervaringen, in: H. De Schamphelleire & Y. Thanassekos (eds), *Extreem-rechts in West-Europa. L'extrême droite en Europe de l'ouest*, Brussel, 1991, pp. 281-332, meer bepaald p. 296 e.v.
- ¹⁸ Zie A. Rea, *op. cit.*, pp. 56-63, en het eerste grote deel in de bijdrage van Alain Meynen.
- ¹⁹ In een dossier 'Les travailleurs étrangers et leur famille', in het tijdschrift van Caritas Catholica, *contacts* '72, 2de jrg, 1971, 2, pp. 87-110 (citaat op p. 89, openingsparagraaf van de eigenlijke tekst).
- ²⁰ Geciteerd in A. Rea, *op. cit.*, p. 59.
- ²¹ Zie in dit verband: S. Vanermen, *De houding van de socialistische vakbond ten aanzien van migranten (1975-1986): integratie, assimilatie of marginalisering?* (VUB-Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel, 1996, reeks niet-gepubliceerde eindrapporten van de IUAP-37), p. 34 e.v. Aan te vullen met: A. Bastenier & P. Targosz, *Les organisations syndicales et l'immigration en Europe*, Louvain-la-neuve, 1991.
- ²² Zo zag het ABVV zich in 1968 verplicht de zieltogende Dienst voor Gastarbeiders opnieuw op te richten, en riep het in 1969 de nieuwe Nationale Adviserende Commissie voor de Immigratie in het leven (K. Pittomvils, *op. cit.*, pp. 45-46).
- ²³ Bedoeld wordt 'een beleid van positieve integratie', een uitdrukking die toen pas was gelanceerd op een wetenschappelijk colloquium aan de VUB, *De toestand van de buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België*, en waarvan het in noot 3 genoemde 'witboek' een uitvloeisel was. De nota 'Voor een positieve integratiebeleid der gastarbeiders' maakt deel uit van het rapport *Samen leven in de Brusselse gemeenten* van het ABVV-Gewest Brussel (Congres 1984).
- ²⁴ S. Vanermen, *op. cit.*, p. 42.
- ²⁵ Dat is overduidelijk het geval in de meest uitgebreide tekst met betrekking tot deze materie die ooit aan een nationaal ABVV-congres ter discussie werd voorgelegd, met name het rapport *De gastarbeidersproblematiek*, voor het statutair ABVV-congres van december 1986 (172 p.).
- ²⁶ Zie in dat verband T. Mangot, 'Insertion sociale et expression culturelle. La politique de la Communauté française', in: *La Belgique et ses immigrés*, *op. cit.*, pp. 189-201, meer bepaald p. 196.
- ²⁷ Een vroege voorloper van dit doemscenario vormt L. Huysse & A. Martens, 'Buitenlandse arbeiders in Brabant, wording van een maatschappelijk probleem', *De gids op maatschappelijk gebied*, 61ste jrg, 1970, 5, pp. 403-412. Het reeds meermaals genoemde 'witboek' is er een verdere uitwerking van.
- ²⁸ Zie het hoofdstuk 'de extreem-rechtse factor' in de bijdrage van Alain Meynen.
- ²⁹ Zie bijvoorbeeld H. De Witte, 'Racisten of apatici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag', in: E. Deslé & A. Martens (eds), *Gezichten van hedendaags racisme*, Brussel, 1992, pp. 189-218.
- ³⁰ Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenebeleid, *Integratie(beleid): een werk van lange adem*, Brussel, oktober 1989, 3 delen. 'Nota migrantenebeleid van de Vlaamse executieve, ingediend door de heer J. Lenssens, Gemeenschapsminister van Welzijn en Gezin', *Vlaamse Raad. Zitting 1988-1989*, 11 april 1989, stuk 193.
- ³¹ Zie de conclusies van J. Billiet *et al.*, *Onbekend of onbemand? Een sociologisch onderzoek naar de houding van Belgen tegenover migranten*, Leuven, 1990.
- ³² Ik heb het dan wel over de Vlaamse initiatieven in Vlaanderen, niet over de Vlaamse initiatieven in Brussel. De Vlaamse initiatieven in Brussel zijn immers sterk getekend door het feit dat ze daar, ten gevolge van de staatshervorming, enkel en alleen betrekking kunnen hebben op culturele en persoonsgebonden materies. Zie in dat verband de conclusies van het tweede artikel van K. Vandenbrande in deze bundel.
- ³³ Cfr. de 'tweeledige' wereld van de 'microsubversies', in het hoofdstuk 'proeve van een schema' in de bijdrage van A. Meynen.